

БРСДП И НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКА ТРАКИЯ (1903–1908)

КРАСИМИРА ТАБАКОВА

Красимира Табакова. БОЛГАРСКАЯ РАБОЧАЯ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В МАКЕДОНИИ И ВОСТОЧНОЙ (АДРИАНО-ПОЛЬСКОЙ) ФРАКИИ (1903–1908)

Статья рассматривает отношение руководимой Янко Сакызовым БРСДП к национально-освободительному движению в Македонии и Восточной Фракии.

Автор раскрывает позицию партии по поддержке идеи об автономии этих территорий, выдвинутой Внутренней Македонско-Одринской Революционной Организацией (ВМОРО). Эта идея соответствовала и количественно преобладающему в области болгарскому этническому элементу. В течении всего рассматриваемого периода БРСДП отстаивает единство революционного движения, не отдавая предпочтения какой-либо из его отдельных фракций. В статье анализируются различия по национальной проблеме, существовавшие внутри самой партии. БРСДП связывала окончательное разрешение национального вопроса с дальнейшим утверждением демократических принципов в Болгарии. Партия участвовала в общенациональных инициативах в поддержку болгарского населения, живущего под чужой властью. Эти действия партии были тесно связаны с ее международной деятельностью в рамках II-го Интернационала, где БРСДП следует общему умеренному курсу на агитацию против милитаризма, войны и монархии, не акцентируя того факта, что борьба ВМОРО являлась борьбой за освобождение болгарского населения из-под власти Турции.

Krasimira Tabakova. THE BULGARIAN WORKER'S SOCIALIST DEMOCRATIC PARTY AND THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN MACEDONIA AND EASTERN THRACE (1903–1908)

The study deals with the attitude of the BWSDP, lead by Ianko Sakuzov, to the national liberation movement in Macedonia and Eastern Thrace. The author reveals the position of the party in support of the idea for autonomy proposed by the Internal Macedonian-Odrin Revolutionary Organization (IMORO). That idea was in accordance with the prevailing number of the Bulgarian ethnic element in the region. During the whole period the Social democratic party supported the unity in the revolutionary movement without giving preference to any of its inner fractions. The differences in opinion within in the party are analyzed. The BWSDP linked the final settlement of the national question with the further enlargement of democratic principles in Bulgaria. Thus it took part in national initiatives in support of Bulgarians living under foreign rule. That coincided with its international activities

within the framework of the Second International where the BWSDP followed the general moderate line of agitation against militarism, war and monarchism without emphasizing that the struggle of the IMORO was a fight for liberation of Bulgarians against the Turkish rule.

БРСДП се оформя като самостоятелна организация след разцеплението през 1903 г. В партийните документи и пред Втория социалистически интернационал тя се налага с това име, за разлика от БРСДП (тесни социалисти)¹. Причините за разцеплението са резултат както от вътрешните различия, така и от влиянието на сходните процеси в редовете на европейската социалдемократия. Между спорните проблеми е и отношението към националния въпрос. В историческата литература съществуват сравнително малко изследвания, третиращи конкретно позицията на БРСДП. Повечето изследователи, изхождайки от класово-партийни позиции, обръщат внимание на партията, ръководена от Янко Сакъзов, предимно с цел да докажат нейния реформистки и „патриотарски“ характер². Към националния въпрос през последните години проявяват интерес редица автори, които се стремят да поставят на сериозно и обективно разглеждане позициите на двете социалистически организации³. В настоящата статия ще изясним схващанията на БРСДП за характера на населението в Македония, оформянето на партийната линия на конгресите и конкретното отношение към националноосвободителното движение и неговите представители.

БРСДП следи отблизо развитието на националноосвободителната борба в Македония и Одринска Тракия, въпреки организационните проблеми, които има да решава. Тя разглежда положението на българите в рамките на Османската империя, теоретизира по въпросите на нацията и държавата и нейните задачи. Така БРСДП, макар да няма цялостна програма по националния проблем, реагира на всеки конкретен повод и с изострянето на конфликтите на Балканите развива своята концепция⁴.

В края на XIX и началото на XX в. българската общественост, в това число и БРСДП, е наясно с апетитите на съседните балкански държави за османското наследство и особено за Македония и Одринско. Най-настъпателна е Сърбия, която чрез средствата на организираната държавна политика работи сред българите в тази област. Две са насоките на нейната дейност – чрез активната пропаганда и насаждане на сърбизма и чрез македонизма – политическа идея, насочена към разбиване на народностното единство на българите⁵. В този период не съществува колебание относно характера на населението в Македония и особено в нейните три вилаета – Солунски, Битолски и Скопски. Това се отнася и до БРСДП. Оценка на нейните дейци са категорични. В печата се срещат многобройни изказвания и статии, в които се защитава българското население в поробените райони и неговата справедлива борба. „Вярно, че Македония е многонационална, но политиката на великите сили и Турция, на чуждите пропаганди цели единствено изчистването на спорната земя от българските обитатели“ – пише в. „Работническа борба“ по време на Илинденско-Преображенското въстание⁶. Социалистите показват единството на език, бит, култура и интереси на българското население от двете страни на Рила и Родопите. Те отдават заслуженото на водената от него борба, като посочват, че именно благодарение на това „всички реформи, които са направени там, са тяхно дело“⁷. Особено силно е изказването на Янко Сакъзов за българския характер на борещото се население: „По ред съображения най-близко до македонския роб стоим ние, българите, и

най-много ние сме заинтересовани от свободата на Македония. При всички преследвания, при всички изселвания, македонските бежанци не отиват нито в Сърбия, нито в Гърция, а идват тук у нас.“⁴⁸

Социалистите разглеждат събитията в Македония като продължение на националноосвободителната борба от времето на Възраждането. В тази насока особено ярки и категорични оценки дава Григор Василев, активен член на БРСДП през този период⁹. Той е сред най-ревностните защитници на македонската кауза и доказва, че да се разделя македоно-одринското движение от общобългарското движение за национално освобождение е престъпно, а македонската революция не може да се отдели от българската революция. Логичният извод, до който достига, е, че „никоя земна сила не може да отклони вниманието на България от Македония“¹⁰, тъй като тя не е „Елзас за България, защото Македония е половината от българската нация“¹¹. В този контекст съвсем основателно е виждането и на Коста Кнауер, застъпено в сп. „Съвременна мисъл“, че „балканската проблема не е нищо друго, освен пълното ни национално обособяване“¹².

При формиране на своите концепции по националния въпрос, както и в по-ранния етап от развитието на БРСДП, социалистите често прибегват до основните произведения на най-изтъкнатите представители на международната социалдемокрация: Карл Кауцки, Георгий Плеханов, Ото Бауер. В редица изказвания се защитава идеята, че интернационализмът, най-тежкият грях на социалистите, съдържа в себе си най-ценните черти на национализма, с което се отхвърлят, за кой ли път, нападите за липса на патриотизъм и родолюбие. Но дейците на БРСДП се обръщат и към собственото ни историческо наследство, давайки за пример Ботев и неговите политически завети. Ботев е представен като велик българин, показал съвместимостта на идеала за обновяващото се човечество с националния идеал и любовта към отечеството¹³. Дори на моменти, изхождайки от класови позиции, социалистите посочват, че работниците в България са „икономически роби, но политически свободни, докато македонецът е пълен роб“¹⁴. Следователно БРСДП не изключва съвместимостта между социализъм, национализъм, патриотизъм и интернационализъм. Вярно, че съществува известно застраховане в изказванията, но в практическата дейност социалистите демонстрират своята позиция в защита на националните интереси и на българите в Македония: „Ние можем да бъдем последователи на каквито и да са доктрини и идеали, но ние редом с това можем и трябва да бъдем добри синове на своята родина... Ценното у обществения деец не е поставянето на привлекателни идеали, а справянето на мечтата с действителността, на възможното с желаното.“¹⁵

БРСДП отделя внимание на условията, в които живее и разгръща борбата за национално освобождение българското население в Македония и Одринско. Османската империя продължава да бъде определяна като „вековна деспотия“, в която инородните маси са подложени на политическа, икономическа, културна и верска дискриминация. Политическите условия, при които живее българското население, се разглеждат като резултат от съществуващото стопанско устройство там. Оттук се извежда същността на Източния въпрос, който се състои в използването на икономическата изостаналост, политическата анархия и културната мизерия на турските владения от страна на напредналите европейски нации. Заинтересованите сили за запазване статуквото на Балканите са именно великите сили и особено Русия и Австро-Унгария¹⁶.

Специалното отношение на БРСДП към проблемите на българското население в Македония и неговата борба ясно личи от многобройните материали в печата, посветени на условията, организацията, противоречията, ролята на българското правителство и великите сили. Няма брой, в който да не се публикува и най-малък отзив за събитията в Македония. Освен във в. „Единство“, в. „Работническа борба“, сп. „Общо дело“ (до 1905 г.), македонската тема силно е застъпена в списанията „Право дело“, „Пролетна заря“, „Ново общество“, „Млад работник“, а след 1907 г. – във в. „Камбана“ и редица синдикални издания. Тук са отразени многобройните сказки, срещи, митинги и събрания в подкрепа на българското население в Македония; поместват се политическите решения на конгресите и постъпките, направени пред Втория социалистически интернационал по тези въпроси.

Линията на БРСДП се определя на нейните конгреси. Десетият конгрес, първият след разцеплението, запазил старата номерация, е свикан от 13 до 18 юли 1903 г. в сложна политическа обстановка¹⁷. След Горноджумайското въстание от 1902 г. слуховете за подготовката на ново въстание се ширят из страната. Затова и избухналото Илинденско въстание не изненадва особено българската общественост, вкл. и дошло то на власт през май правителство на Народнолибералната партия¹⁸.

При такива обстоятелства съвсем логично е на X конгрес на БРСДП един от главните разглеждани въпроси да бъде македонският. Още първия ден, непосредствено след речта на лидера на партията Янко Сакъзов за вътрешното състояние на организацията, реферат на тема „Македонското движение и отношението на партията към него“ изнася Асен Цанков. На тази база на заседанието от 18 юли е приета специална резолюция, в която се изразява подкрепа към борбата срещу турския деспотичен режим на поробеното население в Македония. Имайки за идеал „всестранното освобождение на човечеството“, БРСДП изразява съчувствието си към македонското движение и неговата крайна цел – пълната автономия на Македония¹⁹. Разбира се, тук се имат предвид чл.23 и чл.62 на Берлинския мирен договор за политическа автономия и религиозна свобода на християнското население в пределите на Европейска Турция (по примера на о. Крит)²⁰. Като се вземе под внимание подкрепата, която оказва социалдемократията на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) от самото ѝ формиране, то и лозунгът за автономия съвпада с издигнатия от нея. Какво съдържание се влага в това понятие на този етап? Преди всичко реформирането на османските вилаети на Балканите и даване широка автономия на българите в Македония и Тракия²¹. Тази минимална програма е тактическо прикритие, според някои автори, на стратегическата цел на българската външна политика преди и след Съединението от 1885 г. – обединение на българския народ. Идеята за автономната фаза като междинен етап трайно се възприема от революционната организация в Македония и по-голямата част от българската общественост. Разчитайки на факта, че българският елемент е преобладаващ, всички фактори, заинтересовани от решаването на македонския въпрос, сякаш не предвиждат разиграването на други варианти и се надяват на едно ново повторение на Съединението²².

Издигнатата на X партийен конгрес постановка за автономия на Македония е валидна за целия период от 1903 до 1908 г. Ако се анализира тази макар и кратка резолюция ще видим, че тя е в унисон с устава на ТМОРО (Тайна македоно-одринска революционна организация) от 1902 г. Там ясно се постановява, че Вътрешната орга-

низация ще обединява всички недоволни елементи, като основно се има предвид християнското население, и ще действа срещу шовинистичната пропаганда. Лозунгът е „автономия чрез революция“, която не се свързва пряко с Княжество България²³, но дори Кръсте Мисирков признава, че Вътрешната организация иска да създава българска Македония²⁴. Като се вземе под внимание, че около тактическата линия на Вътрешната организация и връзките с ВМОК се водят сериозни спорове на VIII, IX и X конгрес на Върховния комитет, то това е опит за запазване самостоятелността на ТМОРО. Разбира се, в работата на тези конгреси вземат участие много социалисти, които оказват влияние върху изработването на линията на Вътрешната организация. Така че тази първа резолюция, от гледна точка на устава на ТМОРО, е повторение на неговите постановки. От друга страна, с оглед интересите на българското население и неговото бъдещо освобождение, тя търпи сериозни критики, защото на този етап единствено то е организирано на борба срещу турския режим. Другите християнски етнически общности противодействат на тази борба и се оказват в съюз със същия този „деспотичен режим“. Тук изложените критики могат да се отнесат и към Вътрешната организация.

Другият пункт – за всестранно освобождение на човечеството, включва, на първо място, националното освобождение и премахването на феодалните порядки. Но социалният елемент се привнася твърде рано в редовете на македонското движение, без да се отчитат реалните и най-вече обективните условия за развитие, а така също и противодействието на всички антибългарски настроени заинтересовани страни.

На XI, XII и XIII партийен конгрес, съотв. през 1904, 1905 и 1906 г., не се поставят за обсъждане конкретно националният въпрос и положението на българите в Османската империя. Това обаче не означава, че този проблем не занимава партията²⁵. На XII конгрес, във връзка с издевателствата и кланетата над българското население в Македония и раздухването на страстите в България, се взема отношение по разгърнатото се антигръцко движение в страната. Оценката на партийния конгрес е, че то е проява по-скоро на „безсилието на македонстващите, отколкото на един здрав разум“²⁶.

Постепенно, с преодоляване на вътрешнопартийните проблеми и стабилизирането ѝ, БРСДП се стреми да играе роля, ако не като политически фактор, то поне при оформянето на общественото мнение. Тя се старее да наложи образа си на партия, защитаваща националните интереси. В този смисъл проявява значителна политическа активност, което се отнася и до националния въпрос. Затова можем определено да кажем, че 1907 г. е особено съществена в това отношение. През януари с. г. се оформя Патриотичният блок, в който участва и БРСДП²⁷. Основната идея на широките социалисти е, че така в страната ще се установи истински демократичен режим, който ще ускори решаването на македонския въпрос, изчерпващ външната политика на Княжеството²⁸.

Успоредно с участието си в Патриотичния блок, БРСДП активизира дейността си пред Международното социалистическо бюро (МСБ) на Втория интернационал за популяризиране каузата на борещия се български народ в Македония²⁹. Трябва да се вземе под внимание, че именно в периода 1903–1908 г. великите сили се заемат с прилагането на Мюрцщегската реформена програма в Македония. Оттук и първоначалните надежди за подобряване положението на българското население там и опитът

да се повлияе върху някои дейци във Втория интернационал и да бъдат привлечени те в защита на македонската кауза.

През 1904 г. на страниците на сп. „Нойе цайт“ Я. Сакъзов се противопоставя на твърденията на сръбския социалист М. Попович, че революционното движение в Македония е инспирирано от България. Той посочва обективните причини за неговото зараждане и развитие – деспотичния османски режим и терора срещу българското население³⁰. През 1907 г. се подготвя провеждането на VII конгрес на Социалистическия интернационал в Щутгарт. БРСДП приема инициативата, въз основа на резолюциите на МСБ от февруари 1904 и ноември 1906 г. за пълна автономия на Македония, да постави отново въпроса за защита на населението от тази област³¹. С решение на ЦК от 10 март 1907 г. е изготвен специален адрес до МСБ, публикуван в партийния орган³². Изпратен е до Интернационала и носи дата 12 април, подписан от Я. Сакъзов, П. Джидров, Кр. Пастухов и К. Бозвелиев като секретар³³. В адреса си издига искането МСБ да се застъпи за даване автономия на Македония, така както е предвидено в решенията на Берлинския мирен договор. Изтъква се, че въпреки намесата на Европа и въвеждането на Мюрцшегската реформена програма след 1903 г. не са постигнати никакви реални резултати. Напротив, „националистическите пропаганди в страната (Македония – б. м., К. Т.) внасят един невиджан терор и я правят постоянен източник на война“ не само за Балканите, но и за цяла Европа. В духа на подготвяния конгрес по-нататък се отделя място на „призрака на войната“, използван от монархизма за увеличаване на армията и ограничаване на демокрацията. Предвид на всичко това, българските социалисти търсят съдействието и подкрепата „в името на цялото робско население, в името на традициите и идеалите на самия Интернационал“³⁴. В резултат на тези действия МСБ изпраща нарочен циркуляр до секретарите на членуващите в Интернационала партии още на 23 април с.г. Специално внимание се обръща на Англия, Франция, Италия, Австрия, Германия и Русия с препоръка да се заинтересоват съответните правителства за положението в Македония чрез депутати социалисти в парламента и посредством кампания в пресата. Освен това се посочва, че МСБ не вижда нищо обезпокоително за присъединяване към протеста с провеждане на Международен ден в защита на мира и проява на интерес от съответните страни за положението в Македония³⁵. В циркуляра директно се повтарят внушенията на българските социалисти за тежкото положение на македонския роб, за толерантното отношение на великите сили към официалната турска власт с цел да се постигнат нови икономически концесии.

Стъпката на широките социалисти е похвална, доколкото повдига македонския въпрос пред международната социалдемокрация. Вярно е, че лозунгът за автономия съвпада с този на Вътрешната организация, но в същото време се следват общите препоръки на Интернационала, без да се изясняват характерът на въоръжената пропаганда, ролята на отделните балкански монархии и техните стремежи. Но дори срещу малкото, което прави БРСДП, е осъществен опит от тесните социалисти то да бъде дискредитирано, вместо да се обединят усилията в защита на националната кауза. На 3 май 1907 г. Г. Кирков изпраща дълго писмо до МСБ от името на ЦК на БРСДП (т.с.), където се обявява против автономията, искана от широките, а малко по-късно и второ писмо, в което последните са квалифицирани като буржоазна партия. Хюисманс обаче оставя тези две писма без последствия като обидни за МСБ и за широките социалисти³⁶.

В партийния орган в „Работническа борба“ Илия Янулов изяснява заетата от широките социалисти позиция по македонския въпрос. Основната идея, която той застъпва, е, че трябва да се използва положителното отношение на отделните социалистически партии и на някои дейци от Интернационала за популяризирането на македонския проблем пред парламентите на Европа и в печата. Целта е да се окаже натиск върху правителствата, в чийто възможности е решаването на македонския въпрос. Илия Янулов изтъква, че работата по пропагандирането на македонската кауза и борбата за автономия, така както е поставена от Вътрешната организация, ще се отрази благоприятно и върху гражданските позиции на БРСДП³⁷.

На 15 април 1907 г. се провежда голямо събрание в цирк „България“ с оратори Ил. Янулов и Я. Сакъзов. Първият застъпва идеите, развити в печата, и запознава събраниято с направеното до момента пред МСБ и получените вече отговори от неговия Изпълнителен комитет и лично от секретаря Камил Хюисманс до К. Бозвелиев. В речта си лидерът Я. Сакъзов се противопоставя на несправедливите упреци към БРСДП за нейната недостатъчна заинтересованост по македонския въпрос. Той разглежда позицията на социалната демокрация и прави ретроспекция не само у нас, но и пред Интернационала. По-нататък посочва, че най-голям интерес от решаването на македонския въпрос има населението от съответните райони, а българските социалисти са дали достатъчно доказателства, че се борят за своите братя и за свободата на Македония, но само една демократична България може да бъде гаранция, че македонският въпрос няма да бъде експлоатиран от монархизма. Приетата от събраниято резолюция е именно в такъв дух – борба против монархизма и засилването на милитаризма, за пълна автономия на Македония и Одринско, против дележническите стремежи на балканските страни³⁸.

Първомайският празник на труда преминава под лозунга „Свобода на Македония“. Както пише в „Работническа борба“, на българския пролетариат, близък по народност и по територия, се пада честта да протестира против „тиранията в Македония и да иска пълна автономия на тая страна и пълна свобода на всички народности там“. В деня на самия празник отново е свикано събрание с оратори А. Цанков, Е. Николов, Гр. Василев и Гр. Чешмеджиев. Разгледани са отношението на работническата класа към борбата в Македония, позицията на монархизма и нарастването на милитаризма, опитите за задушаване на демокрацията в страната. На събраниято е приета резолюция, в която се изтъква необходимостта от единство на работническата класа и социалната демокрация в борбата срещу капитала, срещу монархическата система на управление и нарастването на милитаризма, за пълна автономия на Македония³⁹.

Македонският въпрос е в центъра на вниманието на проведения през юли 1907 г. XIV конгрес на БРСДП. Рефератът по националния проблем е изнесен от Я. Сакъзов. Той констатира, че макар и страничен, македонският въпрос влияе върху целия обществено-политически живот в страната. Сакъзов застъпва тезата, че неговото решаване зависи от меродавните европейски сили. Задачата на партията, според социалистическия лидер, е да възпитава автономни чувства у населението и да „култивира интернационалните“. Същевременно се обявява против силите, действащи за присъединяването на Македония към България или за „създаване на други пертурбации за нейна изгода“, настоява да продължи работата на партията пред Интернационала за на-

месата на европейските сили за реформи в Македония⁴⁰. По този повод Александър Людсканов пише на д-р Стоян Данев: „Интересно е мнението на Сакъзов в социалистическия конгрес да се очаква подобрението на македонските работи, в което твърдо вярва, само от реформаторските действия на силите.“⁴¹

Отношение към поставения за разглеждане въпрос вземат всички по-изтъкнати дейци на социалистическата партия. Издигнатите и защитавани идеи са твърде симптоматични. Фактически на конгреса се оформят две становища относно пътищата за решаване на този важен проблем. Едното застъпва тезата за войната като възможен изход. Най-изявен неин привърженик се явява Григор Василев. Повлиян от контактите си с ръководните дейци на ВМОРО, той смята, че една война с Турция е неизбежна поради факта, че тя няма да отстъпи своите територии без сила и следователно тази идея трябва да се възприеме като възможна. А тъй като България има най-големи интереси в Македония, то без съмнение е, че ще воюва срещу Турция. Въпросът е дали ще бъде присъединена Македония. Гр. Василев посочва, че ако населението „каже да, то никой социалдемократ няма да се възпротиви“. Подобно е изказването на Петър Джидров. Основателно е неговото твърдение, че не социалната демокрация ще реши македонския въпрос, а действията на българското правителство и то най-вече чрез средствата на дипломатията.

Другото становище е застъпено от Ас. Цанков, А. Конов, Н. Габровски, Я. Сакъзов. За тях намесата на МСБ и европейската общественост е наложителна. В приетата резолюция се препоръчват подпомагането на Вътрешната организация, откъсване на македонската емиграция от влиянието на двореца, противопоставяне на въоръжените акции от страна на България. Потвърждава се възприетата вече линия на всестранно осветляване на македонския въпрос пред социалната демокрация в Европа, „според международното и фактическото положение в Македония“⁴².

Резолюцията, приета на конгреса, не възприема вижданията на Гр. Василев за войната и тезата на Я. Сакъзов за противопоставяне на силите, стремящи се към присъединяването на Македония към България. Духът е умерен, откъдето идват и критиката, и обвиненията на тесните социалисти, че БРСДП се е поставила в услуга на буржоазията, а оттам и на монархизма. БРСДП (т.с.) апелира за класово осъзнаване и организиране на пролетариата, чрез което ще се достигне до освобождението на поробените народи и премахване на капиталистическите наредби. Пробуждането на македонския роб, според тесните социалисти, е възможно само без „общоделците“ и против тях, „това е дело на социалната демокрация“⁴³. Крайната оценка е, че „общоделците“ тласкат работническата класа да подаде ръка на буржоазията и, ако се наложи, да сложи костите си за нейните интереси. Тук се очертава и една от основните разлики между двете социалистически организации. БРСДП (т.с.), за разлика от широките социалисти, абсолютизира принципа за първенството на класовата борба над националната, а освен това отрича правото на БРСДП да бъде социалистическа партия.

В същото време радикалдемократите наричат приетата от конгреса резолюция „нескопосана“, а част от идеите, заложили в нея, заимствани от тях самите и Прогресивнолибералната партия. Оценка е, че в резолюцията няма „нищо социалистическо, което не ѝ пречи да съдържа изобщо трезви мисли по македонския въпрос“⁴⁴.

Големите надежди, изразявани в партийните среди по отношение на Втория ин-

тернационал и македонския въпрос, се оказват краткотрайни. На конгреса в Шутгарт през 1907 г. присъства Янко Сакъзов⁴⁵. Там е обсъждан въпросът за милитаризма и международните конфликти. Поради липса на ясна позиция по националния въпрос на Балканите, пропагандистките действия на Интернационала не са от голяма полза за македонското движение⁴⁶. След завръщането си в България Янко Сакъзов тъжно констатира в печата, че македонският въпрос само у нас „заема голямо място“, а в Интернационала господства погрешното становище, че осъществените от султана и великите сили реформи са напълно достатъчни за подобряване положението на населението в Македония⁴⁷.

Последният партийен конгрес, на който е подкрепен принципът за автономия на Македония, е XV, проведен през лятото на 1908 г., непосредствено след избухването на Младотурската революция. Поради все още неясната обстановка в Турция и на Балканите не се изработва общопартийно становище към нея. Единственият проблем, който донякъде кореспондира с националния, е критиката към в. „Камбана“, обвинен, че прокарва по македонския въпрос възгледи, неотговарящи на партийните⁴⁸.

Възприетата от партийните конгреси официална линия в подкрепа на автономията на Македония се пропагандира и защитава, но същевременно се изказват и други становища. Това проличава при оценката на всяко конкретно действие и събитие, свързано с борбата на българите в Македония и Одринска Тракия, както и с проявите на самата Македонска революционна организация.

Партийната линия, очертана в конгресните решения, е дообогатявана в зависимост от развитието на сложния национален въпрос. Според конкретните действия на ВМОРО и водената от нея борба, се забелязват и нюансите във възгледите на част от дейците в редовете на БРСДП.

Във фокуса на събитията през късната пролет и лятото на 1903 г. са слуховете и самото избухване на Илинденско-Преображенското въстание. През май и юни, въпреки съпротивата на правителството на Народнолибералната партия, се провеждат много митинги и събрания срещу действията на турската власт по отношение на българското население след Горноджумайското въстание⁴⁹. Критиката е насочена и срещу върховистите, чиято неправилна тактика, според социалистите, е довела до тежки жертви от страна на българите и поражение на революционното дело⁵⁰. За 1 юни е предвидено свикването на митинг, на който трябва да говорят Я. Сакъзов и П. Джидров на тема „Социалната демокрация и отношението ѝ спрямо турския и руския деспотизъм“. Той, както и митингът на тесните социалисти от 25 май с.г., е осуетен. В пресата БРСДП обвинява правителството, че с бездействието си не се е противопоставило на шайките от македонстващи, които се люшкат между гладната смърт и залька хляб, между шайкаджийството и затворите – платени оръдия на висши величия⁵¹.

Революционните събития от лятото на 1903 г. получават широк отзвук в Княжество България. Вестта за Илинденско-Преображенското въстание е посрещната с интерес, съчувствие, но и с тревога⁵². Не остава назад и БРСДП при изразяване на готовността си за подкрепа на въстаналите българи в Македония и Одринско⁵³. При първите известия за въстанието в партийния вестник „Единство“ се отбелязва: „Една народна сила кърши веригите на петвековното робство и е готова да се изчерпа свършено или да победи.“⁵⁴ Започналият да излиза в началото на август нов орган на БРСДП – в. „Работническа борба“, в рубриката си „Вътрешен преглед“, отделя спе-

циално място на македонския въпрос във всеки свой брой. Така, за около три месеца излизат над тридесет материала, посветени на въстаническите действия, на поведението на българското правителство и княза, на турските власти и великите сили. Публикуват се документи на Вътрешната организация – декларации, меморандуми, дава се статистика на жертвите от въстаналите райони⁵⁵.

Илинденско-Преображенското въстание е характеризирано многократно от БРСДП като революция, предизвикана от ненормалните условия в Османската империя. Но тук се извежда на преден план и отговорността на Европа и великите сили, целящи запазване статуквото на Балканите. Турският деспотизъм се разглежда като дело на „международния деспотизъм и на неговата най-вярна слугиня дипломатията, а за великите европейски държави са по-важни печалбите, които извличат от подкрепата на турската тирания, отколкото освобождението на роба“⁵⁶. Османската империя, с подкрепата на същите сили, се стреми да унищожи или изгони българското население посредством „ятагана на джелатите“. В пресата е показан религиозният фанатизъм, с който турската редовна войска се разправя с въстаниците, с един народ, „борещ се за свобода и култура, с което се цели обезлюдяването и опустяването на Македония“⁵⁷.

Социалистите от БРСДП изразяват открито симпатията си към революционната сила на въстанието и ВМОРО, застанала начело на борбата. Доказателство за това е публикуването на нейната декларация с исканията за християнски управител на вилаетите, непринадлежал никога към турската администрация, за международен контрол и въвеждане на така дълго обещаваните реформи⁵⁸. Същите искания са подкрепени на митингите, организирани от БРСДП, като същевременно се отправят призови и към българското правителство да стори нужното за въстаналите. Такива митинги са организирани в Казанлък с оратор К. Бозвелиев⁵⁹, Търново – със сказка на Н. Габровски⁶⁰, Ямбол – д-р П. Брънеков⁶¹, София – Я. Сакъзов и И. Янулов⁶². На всички тях категорично е показано, че борещите се са част от българския народ и се иска създаването на всички „улеснения на въстаналите с парични, припасни и всички средства, от които се нуждае всяка въстаническа дружина“, за морална подкрепа на македонското дело⁶³. Илия Янулов предлага да се изпрати рапорт до МСБ, в който да се защитят справедливите искания за автономия, като в същото време се обявява против някои социалистически органи в чужбина, държали поведение срещу македонското освободително дело⁶⁴.

Широките социалисти разглеждат комплексно решаването на националния въпрос, изострил се до критичната точка и заплашващ мира между Турция и България. На първо място се обсъжда политиката на правителството на управляващата Народнолиберална партия⁶⁵. Смята се, че като антиконституционно и недемократично, наложено по волята на княз Фердинанд, то е неспособно да реши националния въпрос. Дори в такъв важен момент, когато въстанието е в ход, социалистите считат, че правителството е „смаяно и не знае какво да прави“. Нотата на министър-председателя Рачо Петров до великите сили от началото на септември 1903 г. кара лековерното мнозинство да се радва, че най-после скръстените ръце ще се протегнат за помощ на роба⁶⁶. В центъра на критиката обаче стои княз Фердинанд с неговите безплодни дипломатически разходки. В момент, когато българското общество е наелектризирано от събитията в Македония, той разпуска Народното събрание и насочва цялата енер-

гия на партиите към изборната борба. Затова князът е наречен „самодържец“, поел в ръцете си вътрешната и външната политика, „изключително по съображения на престола и династията“⁶⁷.

Социалистите виждат първата стъпка към правилното решаване на националния въпрос в смяната на правителството с ново, конституционно и парламентарно, опиращо се на народното доверие⁶⁸. Според представителите на БРСДП, всеки от властващите политици е „допринесъл нещичко, за да измести македонското движение от естествения му път“. Партията остро се противопоставя на виковите за война като неоснователни и вредни. Те се оценяват като низка спекулация с единствената цел да се тревожи българското общество⁶⁹. Социалистите посочват, че някои ще нарекат една такава война „освободителна и справедлива, но с нея по-скоро ще подлеем вода във воденицата на оная безбожница – дипломацията, която има в своя изстребителен за българите план тъкмо тая война като венец на изстребителното на българското племе дело... За да се запази, България трябва да избере мира!“⁷⁰

Обявявайки се против войната, БРСДП отчита, че в момента България е в пълна изолация. Разглеждат се двата възможни изхода от войната. В случай на победа, Македония няма да бъде присъединена към България, а към заинтересованите големи и малки държави, докато при поражение, българските „царедворци ще погребат и последните останки от конституционния режим в свободна България“⁷¹. Но най-заинтересованата за мира в момента е самата християнска Европа, която „дава пълна свобода на султана да потуши революцията, дори като обърне цяла Македония в пустиня“⁷². Така, редом с критиката срещу правителството и княза, БРСДП, макар и противоречива в оценките си, показва двуличието на европейската дипломация и изказва съмненията си, че на Македония ще бъде дадена действителна политическа автономия.

При оценката на крайните резултати от въстанието в Македония и Одринско БРСДП се солидаризира с мнението на част от дейците на Вътрешната организация, представители на левията в нея. Неуспехът се разглежда като следствие от прибързаното избухване на въстанието, за което причината виждат извън поробените области. Посочва се, че тази преждевременност е нанесла вреда на освободителното движение в смисъл, че „с повече жертви са постигнати по-малко резултати, отколкото ако голямото революционно избухване закъснее с година или две“. И все пак, за бъдещото въстание революционната организация е натрупала повече опит и вяра, а бодрите сили на населението са оценили „рационалността на въстаническите средства, за да се постигне европейската намеса за облекчение участието на поробените от турската деспотия“⁷³. И. Янулов обръща внимание обаче, че големите военни успехи на въстаниците и безпримерната саможертва на мирното население не отговарят на политическите резултати и на предложените от Австро-Унгария и Русия реформи⁷⁴.

Изходът за решаването на македонския въпрос БРСДП вижда във вътрешното уреждане на страната и спазването на Търновската конституция, препоръчва се начело на управлението да застанат лица, „изхождащи от Парламента, изразяващ не фалшивата, а истинската воля на народа“ и поведат самостоятелна външна политика в интерес на цялата нация⁷⁵. Социалистите са против раздухването на братоубийствени войни между балканските народи, подбуждани най-вече от Русия и Австро-Унгария. Те се обявяват за споразумение между балканските държавици като предварително

условие за излизане от тяхната политическа изолация. Дейците на БРСДП виждат Македония като ядка на митнически, а след това и на политически съюз в рамките на бъдещите съединени щати на Европа⁷⁶. Н. Габровски, както и друг път се е изказвал, е за политика на тясна дружба, на стопанска и политическа солидарност между балканските народи, за конфедерация. Нейното начало да бъде поставено с митнически съюз, с постигане на общо споразумение за действие при решаване на македонския въпрос върху почвата на автономията, която да се превърне в преграда срещу завоевателните планове най-вече на Австро-Унгария и Русия⁷⁷. Така, още през този период се търси мирна алтернатива за решаване на македонския въпрос, отрича се войната като средство за постигане на национално обединение.

Макар и да обсъждат възможните изходи, социалистите отчитат апетитите на балканските държави към Македония, разкриват зловредната роля на турското правителство, което противопоставя една нация на друга, като използва техните амбиции и стремежи за влияние. БРСДП припомня за султанското ираде, припознало сръбската народност в Османската империя и по-специално в Македония, което „обезпечава и в бъдеще националните раздори на Балканите, гарантира политическото размирие“⁷⁸.

След Илинденско-Преображенското въстание БРСДП продължава да следи развитието на революционната борба в Македония и Одринско, както и състоянието на самата Вътрешна организация. При представяне на положението се забелязва известна информативност, търсят се не различията, а положителните страни от развитието на революционната борба. БРСДП подкрепя действията на Вътрешната организация като цяло; приема, че тя е единствена бореща се сила за свобода „чрез поробения народ“.

Противоречията във Вътрешната организация не остават извън ползването на партията. Причините за тях се търсят в различното отношение на отделните течения към бойната тактика и средствата за борба, в отслабването на организацията след преждевременното въстание, а така също и в българското правителство и двореца⁷⁹. Самите социалисти признават, че в редовете на социалната демокрация няма единно мнение към освободителното движение и дело⁸⁰. Оттук и критиките, срещащи се за Вътрешната организация като цяло, която хитрувала, приемайки правителствени помощи, а, от друга страна – се противопоставяла на опитите за контрол върху нея. Но главният удар е насочен срещу правителството и двореца, които, според в. „Работническа борба“, не се отказват от практиката през последните 10 години да „експлоатират отечестволюбието и предаността на македонските патриоти“ и се стремят да ги използват за „външнополитически цели и отстъпки на българския княз по пътя на неговото признаване за независим от султана владетел“⁸¹. Социалистите стигат дотам, че поставят на една плоскост действията на официалната турска власт и на княз Фердинанд като съвиновници за нещастията на българите в Македония и Одринско⁸².

Разбира се, в периода след въстанието БРСДП отчита цялата сложност на обстановката в Македония. Затова тя особено остро реагира срещу изпращането на „казионни чети“, които са не само „приятни на султана“, но и спъват реформеното дело в областта⁸³. Тези чети се разглеждат като оръдие на панбългарската и дворцова политика, с която се вреди на общото освободително дело⁸⁴. Вместо да се води братоубийствена и безсмислена борба между „върховистите“ и „вътрешните“, усилията на революционното движение, според социалистите, трябва да се насочат към

противопоставяне на македонизма, който също се стреми да унищожи Вътрешната организация или поне да я подчини⁸⁵. Като оръдие на султана в борбата срещу Вътрешната организация се сочат и изстребителните действия на сръбските и гръцките чети. Възмущението срещу последните се засилва особено силно след погромите, извършвани над българските села, противопоставили се на патриаршеския натиск. Затова и оценката, че у „Патриаршията има толкова християнство, колкото човеколюбие у султана“, е напълно оправдана⁸⁶.

През март 1905 г. БРСДП посреща положително решението на Скопския революционен окръг за поемане на част от работата на административната и съдебната власт с единствения мотив да се подобрят условията на живот на българското население. Целта е да се противодейства на турските своеволия със средствата на Вътрешната организация⁸⁷.

Партията отделя особено внимание на процеса на обединяване на теченията в революционната организация през цялата 1905 г., като отразява работата на регионалните конгреси и особено на Рилския обединителен конгрес от септември с.г. На него се сблъскват две течения, категоризирани от Хр. Силянов като радикалреформаторско и умерено⁸⁸. След Рилския конгрес са публикувани за първи път документите на организацията – новият устав и правилник. В тях залягат два основни принципа – изборност на всички органи и длъжностни лица и намаляване на централизацията⁸⁹. Новият устав отразява идеологията на левицата, застъпен в чл. I – сплотяване на всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност, за извоюване на пълна политическа автономия. В устава никъде не фигурира името на народа, повел борбата срещу чуждата власт. Това се оценява като възможност за спомагане на бъдещото свободно самоопределение и развитие на всички народности. Но организацията по състав продължава да бъде изключително българска, което проличава и от възприетия принцип за борба срещу гръцките и сръбските чети, проводници на политиката на съответните правителства⁹⁰. Решението за всенародна борба като крайно средство, възприето от организацията, се разглежда от Христо Силянов в смисъла на проява на отрицателно отношение към Илинденско-Преображенското въстание и като „догма, издигната под влиянието на теоретиците на социализма, което означава отхвърлянето на въстанието изобщо като средство“⁹¹.

Социалистите от БРСДП следят внимателно работата на Рилския конгрес и приветстват постигнатото обединение. Разцеплението, според тях, е допринесло много вреда на македонския роб и на България. Разгръщането на революционната борба вътре в Македония само ще бъде от полза за Княжеството и за освободителното дело. Илия Янулов помества в сп. „Ново общество“ значителна част от новия устав, като демонстрира донякъде симпатия към левицата във ВМОРО⁹², а същевременно посочва, че становището на организацията е становище на партията, „което ние сме пропагандирали и защитавали толкова години“⁹³.

Помирението на теченията във ВМОРО улеснява свикването на македонска конференция. Инициативата излиза от група варненци още към края на 1904 г.⁹⁴ Свикването ѝ става възможно в началото на декември 1905 г., непосредствено след Рилския конгрес⁹⁵. От избраните 296 делегати присъстват 250 представители на различни партии. Между тях са Я. Сакъзов, Г. Василев, Д. Хаджидимов, идеолог на левицата във ВМОРО и други социалисти⁹⁶. Създадената организация е наречена Благодетелен съюз.

Нейната основна цел е да подкрепя морално и материално угнетените българи в Македония и Одринско и се афишира благотворителния ѝ характер. Имотите на Македоно-одринските дружества в България се предават на разпореждане на Благотелния съюз, а в Управителното тяло са включени представители на всички политически партии, между които и лидера на широките социалисти⁹⁷. Според „Работническа борба“, от поставените цели на организацията се вижда, че тя има „националистически характер, когато пък новият устав на ВМОРО си поставя за цел да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност, за извоюване на пълната политическа автономия“⁹⁸. Григор Василев в момента също смята, че това е панбългарска организация⁹⁹.

Наскоро след конференцията се съобщава в социалистическата преса, че Янко Сакъзов не е успял да присъства на заседанията на Управителното тяло¹⁰⁰ и неговата позиция веднага е критикувана от в. „Пряпорец“ като „мълчаливо отказване, без да чуем мотивите за това“¹⁰¹.

В самата БРСДП се проявява тенденция на обвързване с общодемократичния поток в подкрепа на македонското дело и участието на Янко Сакъзов в Благотелния съюз е именно проява, макар и колеблива, в тази насока. От 1906 г. най-вече у Григор Василев личи постепенната еволюция към общобългарско, патриотично решение на националния въпрос. В обширна статия „Македония към България“ той отново се връща на старата тема за участието на социалистите в освободителното движение. Той смята, че в българския обществен живот ярко са се открили две течения по отношение съдбата на поробените области – монархическо, желаещо да подчини македонското революционно движение, и демократично, представяно от тесни и широки социалисти и радикалдемократи. Гр. Василев се противопоставя на тесносоциалистическото схващане, което продължава да бъде в сила, че пролетариатът не бива да се меси в македонския въпрос поради своите специфични задачи и излиза с аргумента, че с неучастието си само ще „закрепим сегашното всеилие на монархизма“. Той заключава, че „така пролетариатът пак ще участва..., само че в полза на монархизма и против ценните интереси на социалното развитие на България, против интересите на самия пролетариат, против свободата на Македония“ и апелира за единодействие на демократичния поток¹⁰².

Други представители на БРСДП, като И. Янулов и Кр. Станчев, застават съвсем открито на позицията на левицата във ВМОРО. Препоръките са „революционното движение да се отрече окончателно от всяка външна помощ, а да се черпи от вътрешната и да се отправят усилия към местната реформена работа“, да се премине към „икономическа защита на населението, за икономическо стабилизиране на самата Македония“¹⁰³.

Следейки тенденциите в социалистическите среди, в. „Пряпорец“ пише през 1906 г., че сред тях се наблюдава „смешно положение – измежду техните редове се вербуват маса революционери, които отиват да мрат за Македония и Одринско и конкретно по отношение на „Работническа борба“ констатира, че напоследък поне се чувства едно отрезвяване на националния въпрос“¹⁰⁴. В буржоазната преса позицията на БРСДП се обяснява със зловредното влияние на социалистическите идеи и особено с неправилното отношение към държавата по принцип.

Към края на 1906 г. се прави опит за свикване на нов общ конгрес на македон-

ската организация. Вместо това е организирано съвещание, на което присъстват представители изключително на умереното течение. На него са направени четири важни поправки към решенията на Рилския конгрес, отнасящи се до дейността на организацията. Потвърждава се принципът, че Вътрешната организация е революционна по характер и начин на действие, а културно-икономическата борба ще подпомага революционните задачи. Подкрепя се борбата срещу гръцките и сръбските чети, терорът срещу враговете и извършването на атентати. При обсъждане въпроса за материалната издръжка на организацията се прави един съществен компромис, като се допуска приемането на помощи отвсякъде, без обвързване с каквито и да било ангажименти. Препоръчва се организацията да има към България приятелска и коректна политика и се апелира за нейната морална и материална подкрепа. Отхвърлени са уставът и правилниците като непрактични, създаващи анархия в организацията¹⁰⁵. Според някои изследователи, „законните и единодушни решения на един редовен конгрес са отменени от едно нередовно събрание“; серчани са отлъчени, а двете противоречащи си дотогава групи на Хр. Матов – Ив. Гарванов и тази на Б. Сарафов се обединяват¹⁰⁶. Последните трима влизат в Задграничното представителство на Вътрешната организация. С това взаимоотношенията между двете течения на македонската организация се обтягат и се засилва взаимното недоверие между тях. Серчани категоризират умерените като продължители на върховизма¹⁰⁷.

Разнобоят вътре във ВМОРО, както и сред българската общественост, е твърде неподходящ за момента. Общата цел – освобождението на българите в Македония, изисква максимална концентрация на силите и интересите сред всички заинтересовани кръгове за осъществяване на тази първа и главна цел.

В самата БРСДП, макар и единна около лозунга за автономия на Македония, започват да се оформят различни виждания за решаването на националния въпрос, като някои групи или личности гравитират все по-открито към левицата във ВМОРО или умерените в нея. Както се видя, това особено ясно проличава при дискусиите по време на XIV партийен конгрес през 1907 г. Двете най-ярки фигури, изразяващи тези тенденции, са Кръстю Станчев, започнал да издава в. „Камбана“ от октомври 1907 г., а другата – Григор Василев, първоначално сътрудник на в. „Гражданин“ (юни 1907 г.), а от ноември и на в. „Илинден“. Последният е плод на усилията на Задграничното представителство, поставило си за задача да изнесе идейните и тактическите спорове пред българската общественост и да подготви почвата за бъдещ обединителен конгрес¹⁰⁸.

Според Хр. Силянов, първоначално илинденци имаха за задача да се справят с кресливите бележки и закачки на „Камбана“, която съчувстваше на серчани¹⁰⁹. „Камбана“ има по-друга оценка за вестника. Защитата на Вътрешната организация и същевременно пропагандирането на идеята за война са „две работи, които взаимно се изключват. Пропагандирането на идеята за война е даже, от чисто националистическо гледище, пагубно. То ще увеличи само гръцките и сръбските чети в Македония.“¹¹⁰ По този повод партийният орган на БРСДП смята, че в. „Илинден“ е свързан със сарафистите, инспирирани от Външното министерство¹¹¹.

Всъщност „Камбана“ заема ярка антимонархическа позиция. За нея личният режим е в разрез с идеалите на демократична България и, поставяйки на разглеждане македонския въпрос, често стига до крайност¹¹². Вестникът изразява своите симпатии

към одринчани и серчани и предприема атаки срещу Б. Сарафов като „агент на мегаломанската политика на българското правителство и българския монархизъм“. Макар и ясно да говори за българския характер на революционната борба и за българския елемент като основен фактор, „Камбана“ се противопоставя на ролята на България, като сееща корупция в македонското освободително дело. Допуска и сериозни залитания, поставяйки на една плоскост България, Гърция и Сърбия, както и изпращаните от тях чети¹¹³.

В края на ноември 1907 г. цялата страна е разтърсена от вестта за убийството на двамата видни дейци – Борис Сарафов и Иван Гарванов. След смъртта на Д. Груев през 1906 г., посрещната от всички среди в България с огромна покруса, това е нов повод за поставяне на широко обсъждане състоянието на македонския въпрос и проблемите във ВМОРО¹¹⁴. Общо е мнението, че убийството на Сарафов и Гарванов е предизвикало идеен хаос сред българското общество. В печата и в Народното събрание се водят бурни дискусии и се хвърлят взаимни обвинения¹¹⁵.

Партийният орган в „Работническа борба“ и социалистическата „Камбана“ отразяват извършеното и търсят причините за него. И двата вестника осъждат акта на това „подло“ убийство и порицават извършителите. „Камбана“ патетично задава въпроса: „Нима една организация, една група революционери, противна на Сарафов, нямаха на ръка други средства, за да прокатат своя възглед по революционната борба, какъвто и да е той, по пътя на честното и открито съревнование.“¹¹⁶ И двата вестника са единодушни, че мотив за убийството са разцеплението и липсата на единство, „враждата между вътрешните и тукашните“¹¹⁷. „Работническа борба“ сравнява загубите от братоубийствата и пролятата кръв с тези на руското революционно движение¹¹⁸.

Социалистите търсят мотивите и извършителите на убийството. За тях основна вина носи българският монархизъм, който чака „с помощта на пролятата кръв в Македония да си изкове златна корона за България“¹¹⁹. И все пак главните нападки са насочени срещу правителството на Народнолибералната партия. То е посочено за интелектуален убиец на Сарафов и Гарванов. За социалистите „Македония страда от чуждия гнет, а България от гнета на партии и държавни мъже“¹²⁰. Нападките срещу правителството обаче не са едностранни. То е обвинено, че е подкрепяло Сарафов, но същевременно е поддържало тесни връзки с неговите противници, а в „домове, пазени от стражари, си е почивал „гоненият“ Сандански“¹²¹. Коментира се, че правителството толерира едни, всява раздори, анархия и антагонизъм сред революционните среди. За оръдие на тази политика се сочи именно Б. Сарафов, който разполага с „българските държавни сили, за да machка другото течение“. Тая върховистка политика, според „Камбана“, уби хората, някогашни герои, които тя привлече да ѝ служат. Именно подхлъзването към правителството и поставянето в негова услуга са основното прегрешение на Сарафов¹²².

„Работническа борба“ също продължава обвиненията си към управляващите: „... Тази срамна политика на българските власти има за цел завладяването и омаляването на вътрешната и външната организации, защото чрез тях лесно може да се крепи тиранията в България, може лесно да се създаде пожар отвъд Рила.“¹²³ „Камбана“ допълва, че българското правителство, чрез своята монархическа външна политика, системно е използвало недоволството в Македония, за да насилва Високата

порта и да влияе върху великите сили, за да направят отстъпки на българския монархизъм, поради което и отношението на правителството към македонските дейци и организации „е било винаги неморално“. Ако в България съществува еднакъв правов ред за всички, включително и за македонските дейци, то престъпления от този род не би имало, завършва в. „Камбана“¹²⁴.

Но докато централният партийен орган в. „Работническа борба“ е твърде пестелив и приключва с няколко материала по въпроса за убийството, то „Камбана“ продължава и по-нататък да се занимава с него. Статиите са дело най-вече на Кръстю Станчев. Постепенно той открито застава в защита на Яне Сандански и серчани. На нападите на в. „Вечерна поща“, че „Камбана“ държи предателско поведение, заставайки зад Сандански, последната отговаря, че самите инспиратори на убийството също са в добри отношения с него¹²⁵.

Макар и да има рационални елементи в написаното в „Камбана“, на моменти се забелязват сериозни противоречия. На нейните страници се прокарва идеята, че националното обединение на Македония с България ще бъде пагубно за освободителната кауза. Причината се вижда, на първо място, в ролята на Турция. Всеки стремеж за обединение ще доведе от нейна страна до убиване на всичко способно за културна и революционна борба сред българското население на македонска територия. Другите сили, които ще противодействат на националното обединение с още по-голяма агресивност, са Сърбия и Гърция. „Този втори обръч става още по-ужасен и терористичен със засилването на нашата монархо-милитарна четническа политика, с гръцките погроми в България и с изключителното отслабване на Вътрешната организация. На трето място се сочат великите сили, които също ще се възпротивят и ще продължат да дават на всеки пет години по една пъдарска реформа, но не и автономията на Македония.“¹²⁶

В друга голяма статия във в. „Камбана“, посветена на убийството на Сарафов и Гарванов, отново се разглеждат причините за това дело. Обръща се внимание на противоречията в организацията, определящи се от различните условия, при които действат дейците, и от полученото наследство, след унищожаването на върховизма. Друг съществен елемент е, че в движението са навлезли професионални революционери, които в своето болшинство произхождат от върховистката фракция. Между техните интереси и тези на Вътрешната организация съществува огромна разлика, защото „за последните свободата се явява не въпрос на търговия, а на живот и смърт“. Посочва се още, че за първите основното е да бъдат до държавната хазна, а вторите се страхуват от тесни връзки с българското правителство. Именно прекаленото обвързване на Сарафов със стамболовисткия кабинет се приема за негов най-голям грях. С дейността си през 1904 г., увлечен от сближението между княз Фердинанд и крал Петър, със сръбски пари, той позволява навлизането на сръбски чети в Македония, превърнали се впоследствие в голяма напасть за българите там. Наред с връзката с правителството, въвеждането на отхвърлените върховистки принципи се сочи като втора голяма грешка на Сарафов. Затова в статията се прави изводът, че с ликвидирването на македонския деец ще се премахне основното противоречие¹²⁷. „Убийството, пише по-късно „Камбана“, трябва да накара честно мислещите да се сложи край на анархията и да се отговори на въпроса – докъде е доведено македонското освободително движение от македонци и македонстващи.“¹²⁸

Оневиняването на Яне Сандански продължава и по-нататък. От една страна, се твърди, че принадлежността на Коста Паница към организацията на серчани не е достатъчен аргумент, за да се хвърля вината върху нея. От друга, се развива тезата, че присъствието на Яне и другарите му в България, непосредствено преди убийството, е свързано с намеренията им да се „турят начело на една широка мирна пропаганда на своето верую по революционното дело в Македония, следователно те не са могли да готвят убийства като станалото“. Действията на К. Паница се обясняват с желанието му да докаже своята лична привързаност към Сандански¹²⁹.

Линията в защита на серския революционен деец в „Камбана“ става напълно открита. Тя се противопоставя на грубите обвинения срещу Сандански, че е главорез и изнася факти за използване на името му в борбата срещу неудобните на правителството чиновници¹³⁰.

През януари 1908 г. в „Камбана“ излизат поредица големи статии под наслов „Правителството и Македония в светлината на последните убийства“. Авторът приема, че след убийството на двамата революционери в България се разиграва една административно-съдебна мистерия. Като главен виновник се сочи стамболовисткото правителство, стремящо се да тероризира както народа, така и княза чрез националистическата аларма¹³¹. Единствената цел на народнолибералите е „да продължат дните на своето властване“¹³². Накрая вестникът отново се спира на греховете на Сарафов – отчуждаване на обществото от македонското дело, вследствие на изнудвания и убийства, злоупотреби, корупция, лично обогатяване на него и най-близките му хора със средствата на организацията, минаване в услуга на сръбското правителство и най-тясното обвързване с това на Д. Петков¹³³.

Нападките на „Камбана“ се насочват и срещу в. „Илинден“ и „неговата задкулисна“ роля в целия този спектакъл. Основната критика срещу „илинденци“ е, че те подценяват силата на организацията и с агитацията си за война „създават в македонското население само блянове за едно евентуално освобождение“. Именно тази агитация се сочи като главна причина за „активизиране на разбойническата четническа пропаганда“ на Сърбия и Гърция. Тя, според вестника, подхранвана от дворцовата камарила, „е разсипала Вътрешната организация със своята четническа политика, със създаването на катастрофи, с опожаряването на Македония“. „Камбана“ смята, че възгледите на в. „Илинден“ се отхвърлят не само от серчани, но и от много други революционери от ВМОРО по чисто тактически съображения поради факта, че са независима организация с дълбоки корени сред населението и с вяра в собствените си акции¹³⁴.

На страниците на в. „Илинден“ се изявява другият социалист от редовете на БРСДП – Григор Василев. В негово лице виждаме най-ярък представител на второто направление не само сред широките социалисти, но и в българското общество по националния проблем. Многократно бе посочено, че целите и на двете течения в македонското движение се свеждат до освобождението и автономията на българското население в Македония и Одринско. Григор Василев се спира обстоятелствено върху въпроса за тактиката на организацията и отношението на различните среди към нея. Той също приема, че причините за различията се крият в конкретните условия, при които е поставена да действа организацията. Естествено, че трудностите пораждат и грешките, но нищо не оправдава разцеплението и изразходваните усилия за взаимно изстребление. Според него, „не можем да се противопоставяме на рево-

люционните акции на македонското население и на македонската организация, но последната, колкото и да е силна, не може да освободи Македония със собствени сили¹³⁵. Григор Василев признава необходимостта от самостоятелност на организацията, но това се отнася до нейното управление, ръководно тяло, задачи и вътрешен живот. Обаче македонското движение не може да съществува без България и именно тук се сливат интересите – македонската организация и България са равнопоставени, но не равностилни. Те трябва да действат самостоятелно и когато трябва да „се сношават, споразумяват и договарят“¹³⁶.

Различните условия довеждат и до различните действия от страна на организацията. Григор Василев смята, че серчани и струмичани, намиращи се близо до границата с България и поради преобладаващото българско население, действат в благо-приятна обстановка и възприемат реформена дейност, а въоръжени действия – само в случай на самозащита. Скопчани, битолчани и солунчани, отдалечени от България, имащи срещу себе си силни гръцки чети, съвсем естествено възприемат идеята за война¹³⁷.

Особеностите на турския монархизъм, с вселието на духовенството и неделимостта на светската и духовната власт, прави, според Гр. Василев, невъзможно издигането на здрави революционни и реформаторски сили в Османската империя. Основната теза на този социалист е, че едно държавно тяло не може да се реформира на части. Затова приема, че Македония ще получи своята свобода или чрез откъсване, или заедно с всички подчинени на султана провинции. Откъсването на Македония от Турция Гр. Василев смята за възможно и наложително по вътрешни и международни причини. Поради факта, че Македонската организация не може сама да реши националния въпрос, решението е в двойствен натиск срещу Османската империя – от Европа и от балканските страни. Но България е най-заинтересована от този въпрос, защото там са нейните жизнени интереси и тъкмо затова „Европа мълчаливо ще подтикне България към война, след като Турция не даде обещаваните реформи“¹³⁸. И тук отново срещаме потвърждение на защитаването от Гр. Василев гледище пред XIV партиен конгрес за неизбежността на войната. В името на националните интереси, аргументирайки се със схващанията на К. Кауцки, че рядко, но може да се случи социалната демокрация да одобри една война. И тази ще бъде необходима, защото отговорност пред историята носи не революционната организация, а българската държава. Григор Василев заключава, че намесата на България в Македония е необходима и наложителна¹³⁹.

Нападките срещу Яне Сандански не стихват. Той предприема публикуването на отворено писмо до българската общественост¹⁴⁰. На 14 февруари 1908 г. Кр. Станчев, редактор на „Камбана“, получава писмо от Сандански с молба да бъде публикувано¹⁴¹. В него се излагат идеите на революционерите от Източна Македония. Те ратуват за „революционна организация на народа, за революционна помощ на населението срещу турците, за скъсване на всички връзки с официална България“, отбелязва Кр. Станчев в дневника си¹⁴². В двете отворени писма на организацията, от 17 февруари и 31 май 1908 г., от гледна точка на самите серчани са изяснени обстоятелствата около убийствата, като накрая се обобщава: „Те (Б. Сарафов и Ив. Гарванов – б. м., К. Т.), готвейки смъртта на Яне и другарите му, сами стават жертва на собствената си тактика и средствата, с които си служат.“¹⁴³ Обвинения са хвърлени и сре-

шу в. „Илинден“ и „илинденци“, които са подали ръка на крепителите на българския монархизъм, креатура на короната, измета на обществото“. За такъв е посочен и Гр. Василев¹⁴⁴.

Оттук нататък „Камбана“ е наречена орган на санданистите, поради което вестникът излиза с обширна статия, където изяснява своята позиция: „Камбана“ има това общо със Сандански и неговите другари, че прави опозиция на политиката, която бе усвоил Б. Сарафов като македонски деец. Македонското революционно представителство, като отделение на българското Външно министерство, клон на княжеската канцелария, ние не можем да одобрим, както не сме одобрявали 20 години вече търгуването с македонското дело.“ Общото между „Камбана“ и Сандански, според редакцията, е, че и двете страни са апелирали винаги за единство на организацията и против всяка намеса в нейните дела¹⁴⁵.

Противоречията между серчани и останалите представители на македонската организация не са преодоленни. През март 1908 г. се прави опит за свикване на общ конгрес. Тук, според Хр. Силянов, са представени при известно равновесие идеолозите на умереното течение, легалните ръководни лица и боевият елемент¹⁴⁶. Други го наричат „съмнително събрание“¹⁴⁷.

На конгреса трябва да се направи обща оценка на състоянието на организацията, да се набележат бъдещите задачи, да се обсъди засилващото се младотурско движение и накрая – да се порицае убийството от ноември 1907 г. „Работническа борба“ информира подробно за взетите решения и коментира, че на конгреса е представено само едното течение, което е осъдило тактиката на Сандански. Конгресът, според вестника, възприел обаче същата санданистка тактика. Изложени са и постановките на приетата декларация: неефикасност на Мюрцшегската реформена програма, искането за автономия на Македония, подчертаният революционен характер на организацията и отхвърляне на еволюционната тактика, намиране за непригоден четническият институт в досегашната му форма и т.н. Така, почти без коментар, читателите на централния орган на БРСДП, са информирани за работата на Кюстендилския конгрес, без да се взема страна в споровете за по-нататъшните насоки в революционната дейност на организацията¹⁴⁸.

„Камбана“ отново е по-обстоятелствена. За нея на конгреса присъстват само правителствени емисари и смята, че възприетият принцип на управление на организацията зависи все по-малко от местното население. Критичният тон е още по-силен по отношение на задграничното представителство – Хр. Матов, П. Дорев, А. Димитров и съвещателните членове – П. Яворов, Хр. Тагарчев, Хр. Силянов и т.н. „Ясно – пише „Камбана“, – организацията като има за орган в. „Илинден“, в ЦК – „досегашния му редактор Пенчо Пенчев, а в правителството чиновници – предани на Генадиев, а днес на Ляпчев, тази организация, доколкото е в ръцете на болшинството от конгреса, не ще бъде нищо друго, освен отделение на Министерството на външните и вътрешните работи.“ Коментира се, че с направените изменения на правилника, „организацията се повръща на едно положение, което бе намерено за недобро, понеже я поставя в зависимост повече от България, нежели от вътрешното население“. Направеният извод е, че едва ли може да се говори за една вътрешна и революционна организация. Четническият институт е разгледан като институция, съобразена единствено с настъпателните действия на България, правителството и монархизма в бъдеща война.

Крайната оценка е, че се съставя „една българска организация за консумиране кредитите за бежанците и за тайни услуги на българското правителство“¹⁴⁹. Така „Камбана“ показва, че няма нищо общо между Вътрешната организация и представителите на конгреса, критикува всички основни пунктове на декларацията и още веднъж обвинява умереното течение като агент на правителството и монархизма.

Във в. „Илинден“ Гр. Василев излиза със статия, в която защитава гледището, че недоволна в случая е само Вътрешната организация, „която винаги до този момент се е явявала по-слабата страна и винаги досега правителствата са се държали недостойно с нея. Това обаче не означава, че организацията трябва да скъса с правителствата, защото те не са България“. Григор Василев подчертава, че българската обществено-винаги е подпомагала революционната организация, стига тя да знае какво иска. Едно от важните условия в тази насока е наличието на взаимно доверие или това, което организацията ще възбуди в България¹⁵⁰.

Според някои архивни податки, Григор Василев изпраща писмо до ЦК на БРСДП, в което настоява партийните организации да бъдат подтикнати към обсъждане на македонския въпрос, ръководството на партията да се обърне отново към МСБ и другите социалистически организации за подкрепа на английските предложения за реформи в Македония. Взето е решение Гр. Василев да бъде поканен да изготви мемоар до МСБ по македонския въпрос¹⁵¹.

В противовес на мартенския конгрес в Кюстендил, струмичани и серчани свикват обща извънредна македонска конференция с делегати от вътрешността. Основните обвинения, издигнати на нея, са срещу дейците от България, които са повторили старите върховистки грешки и трагичните последици от тях¹⁵². Тази конференция (или конгрес) на левията изпраща своята проектопрограма до редакцията на в. „Работническа борба“. Главните задачи, поставени в нея, са: борба против всякакво политическо угнетение и икономическа експлоатация, извоюване на необходимите условия за свободно политическо и културно развитие на народа, гарантиране на неговото благосъстояние. Интересен е коментарът на вестника. Според него, задачите и програмните искания на левията представляват неясни социалистическо-популистки формулировки, особено що се отнася до исканията за премахването на всякакви национални съсловия и класови различия, за създаването на народна милиция и отделянето на църквата от държавата. Основното все пак, на което се обръща внимание, е, че тя запазва своя характер на революционна и нелегална организация до момента, когато в Македония и Одринско бъде въведен конституционен ред¹⁵³.

С настъпилите промени в Османската империя през 1908 г. завършва един етап в развитието на националноосвободителната борба в Македония и Одринско. Те се отразяват и върху събитията и цялостното състояние на обществото в България. До 1908 г., а и след това, БРСДП последователно защитава борбата на българите в Македония, отстоява тяхното право на свободно и културно развитие, невъзможно при деспотичния режим в Турция. Тази борба се разглежда като продължение на националноосвободителното движение от Възраждането, за окончателното обединение на българите от двете страни на Рила и Родопите.

На своите конгреси БРСДП подкрепя лозунга за автономия на Македония, без да изработи ясна концепция за съдържанието на това понятие. Разбира се, разчита се на българския елемент и съотв. на българския характер на областта. Партията мно-

гократно изтъква сходството на своята позиция с тази на Вътрешната организация от самото ѝ създаване. След Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., оценено като революция, социалистите се отнасят относително въздържано към избухналите спорове и противоречия между двете течения във ВМОРО. Причините за тях се търсят в различните условия, при които действат революционерите, в личните вражди между македонските водители и най-вече – в намесата на българския монархизъм и правителства. Всеки опит за разбирателство в македонската организация се посреща с одобрение и подкрепа от БРСДП. В този период (към 1907 г.) партията се ориентира към включване в общонационални инициативи в защита на освободителното движение на българското население, като смята, че с установяване на действителен парламентарен режим и разширяване на демокрацията в страната, ще се допринесе за по-скорошното решаване на националния въпрос. В редовете на БРСДП се изказва съмнение за мирното уреждане на македонския въпрос чрез реформи заради явния банкрут на предприемите от великите сили действия. Войната се разглежда от някои дейци като най-възможната алтернатива за постигане на националното обединение поради невъзможността да се реформира на части една такава държава като Турция. Личностите, гравитиращи към левията и умерения, са Кръстю Станчев и Григор Василев, но като цяло БРСДП не се ангажира с което и да е течение в революционното движение.

Чрез МСБ на Втория интернационал БРСДП запознава международната общественост с тежкото положение на населението в Македония, но като слабост може да се отчете, че не се разграничава ясно поведената от българите борба там, не се изяснява характерът на чуждите пропаганди, а се влиза в умерения тон на международната работническа организация и общите призови за борба срещу милитаризма и войната, против засилването на монархизма.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Bureau Socialiste international. Comptes rendus des reunions manifestes et circulaires. Vol. I, 1900–1907. Documents recueillis et presentes par Georges Haupt, Paris, 1969 (по-нататък BSI, v.I), p. 117.

² Шарова, К. Разцеплението в БРСДП през 1903 г. С., 1955, с. 126; Пинкас, К. Реформистката социал-демокрация в България. Идеология, политика, организация (1903–1917). С., 1981, с. 170 и др.

³ Първанов, Г. Д. Благоев и българският национален въпрос в края на XIX и началото на XX в. – ИИИБКП, 54, 133–134; Добринов, Д. Социалната демокрация и националният въпрос (1891–1918). – В: Изследвания по македонския въпрос. Кн. I. С., 1993, 151–177; Дойчинов, Т. Янко Сакъзов и българският национален въпрос (1878–1912). С., 1994, с. 83; Табакова, К. Връзките на реформистката БРСДП и сръбската СДП (1903–1908). – Във: Връзки и взаимоотношения между българската и сръбската социалдемокрация до 1917. С., 1989, с. 90; БРСДП(о) – за конфедерация или федерация. – История, 1995, № 1, с. 48.

⁴ Пинкас, К. Цит. съч., с. 170.

⁵ Христов, Х. Македонизмът като политическа концепция в края на XIX и началото на XX в. – Истор. преглед, 1979, № 3, с. 23; Божинов, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия (1878–1913). С., 1982, 88–93.

⁶ Работническа борба, № 9, 5 окт. 1903.

⁷ Пак там, № 90, 24 юни 1904; № 59, 22 март 1905.

⁸ Пак там, № 66, 1 май (18 апр.) 1907.

⁹ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 588, л. 1–3, бележка от К. Бозвелиев за поведението на Гр. Василев. Решението за изключване от партията е едво от 12 септември 1912 г.

- ¹⁰ В а с л е в, Г. Македония и младотурската революция. С., 1908, 16–19, 136.
- ¹¹ Съвременна мисъл, 1910, № 1, с.18.
- ¹² Пак там, 1911, № 3, с.163.
- ¹³ Пак там, 1911, № 5, с.359.
- ¹⁴ Работническа борба, № 67, 28 апр. 1907.
- ¹⁵ Съвременна мисъл, 1911, № 5, с.360.
- ¹⁶ Работническа борба, № 17, 11 окт. 1905.
- ¹⁷ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.38, л.192.
- ¹⁸ П а н д е в, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско (1878–1903). С., 1979, с.213; П а н а й т о в, Л. Илинденско-Преображенското въстание и българската прогресивна общественост. – Истор. преглед, 1978, № 3, 7–9; Илинденско-Преображенското въстание от 1903 (причини и характер). – ВИС, 1983, № 3, с.24; Ш о п о в, Й. Илинденско-Преображенската епопея 1903. По случай 75-годишнината ѝ. – ВИС, 1978, № 3, с.26; Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. Инст. за военна история. С., 1992, с. 54 и др.
- ¹⁹ П и н к а с, К. Цит. съч., с.172; ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.39, л.357; ЦДИА, ф.11, оп.1, а.е.690, л.15.
- ²⁰ К е с я к о в, д-р Б. Принос към дипломатическата история на България (1878–1925). С., 1925, с. 8, 15.
- ²¹ Освободителните борби на българите в Македония и Одринско (1902–1904). Дипломатически документи. С., 1978, с.33; П а л е ш у т с к и, К. Автономното начало в българското националноосвободително движение в Македония. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. С., 1983, с.287.
- ²² Г о ц е в, Д. Идеята за автономия като тактика в програмата на Националноосвободителното движение 1893–1941. С., 1983, с.17; П а н а й т о в, Л. Българският национален въпрос след Берлинския конгрес. – В: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. 1. С., 1981, с.319 сл.; М а р к о в, М. Външната политика на България след Освобождението и автономията на Македония. Втори международен конгрес по българистика. С., 1982, с.343.
- ²³ П а н д е в, К. Цит. съч., 204–222; Програмни искания на ВМОРО до и по време на въстанието. – В: Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. С., 1983, 33–34.
- ²⁴ М и с и р к о в, К. За македонските работи. Скопје, 1953, 1–4.
- ²⁵ Работническа борба, № 95, 23 авг. 1904; № 85, 31 юли 1905; № 85, 9 авг. 1906.
- ²⁶ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.19.
- ²⁷ ЦДИА, ф.22, оп.3, а.е.44, л.7; П и н к а с, К. Цит. съч., с.83; Г е о р г и е в, С. Общоделският опортюнизъм, облик и съдба (1903–1912). С., 1985, с.88.
- ²⁸ Работническа борба, № 60, 14 апр. 1907.
- ²⁹ Интерес представлява писмото на Д. Михалчев до Гр. Василев от 1904 г., в което му съобщава за уредена от С. Радев среща между Б. Сарафов и П.Леханов, където са разисквали македонския въпрос и видният социалист обещава той да бъде поставен пред конгреса на II интернационал; ЦДИА, ф.135, оп.3, а.е.22, л.5–6.
- ³⁰ Работническа борба, № 1, 11 авг. 1904; Neue Zeit, XXII, Bd.2, S.518–522.
- ³¹ BSI, v.I, p.89 et p.262.
- ³² ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.61; Работническа борба, № 63, 7 апр. 1907; П ъ р в а н о в, Г., Т. В е л е в. Вторият интернационал, българските и сръбските социалисти и националните проблеми на Балканите. – Във: Връзки и взаимоотношения между българските и сръбските социалисти до 1917. С., 1989, с.223 сл.; Д а м я н о в а, Ж. Идеята за балканска федерация и международната социалдемократия до 1917. – Пак там, с.14.
- ³³ BSI, v.I, p.271.
- ³⁴ Пак там, 269–271; П и н к а с, К. Цит. съч., с.173; Д о б р и н о в, Д. Цит. съч., с.162.
- ³⁵ BSI, v.I, p.269.
- ³⁶ Пак там, с.272, бел. на редакцията за получените писма.
- ³⁷ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.80; Работническа борба, № 76, 21 юни 1907.
- ³⁸ „Работническа борба“, № 66, 18 апр. 1907.
- ³⁹ Пак там, № 67, 28 апр. 1907; Гражданин, № 66, 18 юли 1907.
- ⁴⁰ Работническа борба, № 84, 28 юли 1907; Гражданин, № 67, 19 юли 1907.
- ⁴¹ БИА, ф.15, а.е.942, л.26.
- ⁴² П и н к а с, К. Цит. съч., с.174; Работническа борба, № 84, 28 юли 1907. Като най-вещ по македонския проблем Ил. Янулов е натоварен да изготви специален мемоар на френски език, който да бъде разпространен сред делегатите на конгреса в Щутгарт. – ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.90.

- ⁴³ Работнически вестник, № 91, 25 юли 1907; № 4, 17 авг. 1907; А т а н а с о в а, Е. Връзки и взаимоотношения между българските и сръбските социалисти 1895–1919. С., 1968, с.110; Джорджевич, Б. Социалистическото движение на Балканите до Първата световна война. – *Studia Balcanica*, 19, 1986, с.58. sq.
- ⁴⁴ Демократически преглед, 1907, № 8, с.869.
- ⁴⁵ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.41.
- ⁴⁶ В е к о в, А. Българските социалисти на конгресите на Втория интернационал. – В: Левите партии и течения в международното работническо движение до октомври 1917 г., С., 1989, с.306; Д а м я н о в а, Ж. Към въпроса за единството във Втория интернационал и революционните социалдемократи (1904–1914). – Пак там, 229–230; М и р к о в, А. Конгресите на Втория интернационал и БРСДП (т.с.) за милитаризма и войната (1907–1912). – ВИС, 1987, № 5, с.29.
- ⁴⁷ Работническа борба, № 2, 29 авг. 1907.
- ⁴⁸ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.94; Работническа борба, № 78 – 79, 19 юли 1908; Камбана, № 264, 15 юли 1908; Начало, 1908, № 3, с.345.
- ⁴⁹ П о п о в, Ж. Народнолибералната (стамболовистка) партия в България 1903–1920. С., 1986, с.119.
- ⁵⁰ Единство, № 15, 26 юли 1903.
- ⁵¹ БИА, ф.15, а.е.3006, л.6, л.14; Единство, № 12, 4 юни 1903.
- ⁵² С и л я н о в, Х. Освободителните борби на Македония. Т. I. Фототипно изд. С., 1983, с.275 сл.; Илинденско-Преображенското въстание от 1903 година. С., 1983; Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание. С., 1988; Г е о р г и е в, Г., Й. Ш о п о в. Илинденското въстание. С., 1969.
- ⁵³ П а н а й т о в, Л. Илинденско-Преображенското въстание п..., с.16. Той смята, че Я. Сакъзов дава тон на оценките за Илинденско-Преображенското въстание. Това донякъде е така, що се касае за позицията на правителството, но повечето материали и обзорните статии, отнасящи се конкретно до македонския въпрос, са дело на Илия Янулов.
- ⁵⁴ Единство, № 18–19, 25 юли 1903.
- ⁵⁵ Работническа борба пзлиза само два пъти седмично.
- ⁵⁶ Работническа борба, № 8, 2 септ. 1903.
- ⁵⁷ Пак там, № 3, 15 авг. 1903; Общо дело, III, 1904, № 12, с. 356.
- ⁵⁸ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.38, л.251; С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. I, 355–356.
- ⁵⁹ Работническа борба, № 5, 22 авг. 1903.
- ⁶⁰ Пак там, № 8, 2 септ. 1903.
- ⁶¹ Пак там, № 11, 12 септ. 1903.
- ⁶² Пак там, № 14, 23 септ. 1903.
- ⁶³ Пак там, № 5, 22 авг. 1903; № 6, 23 авг. 1903.
- ⁶⁴ Пак там, № 14, 23 септ. 1903.
- ⁶⁵ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. I, с.438; О м а н о в а, Р. Народнолибералното правителство и Илинденско-Преображенското въстание. – Истор. преглед, 1982, № 3, 58–59; П о п о в, Ж. Цит. съч., с.122.
- ⁶⁶ Работническа борба, № 9, 5 септ. 1903.
- ⁶⁷ Пак там, № 19, 10 окт.1903.
- ⁶⁸ Пак там, № 7, 29 авг. 1903.
- ⁶⁹ Пак там, № 6, 26 авг. 1903.
- ⁷⁰ Пак там, № 9, 5 септ. 1903.
- ⁷¹ Пак там, № 5, 22 авг. 1903; П о п о в, Р. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция (1903–1908). С., 1974, с.58; В л а х о в, Т. Криза в българо-турските взаимоотношения. С., 1977, 63–64.
- ⁷² Работническа борба, № 12, 16 септ. 1903.
- ⁷³ Пак там, № 22, 21 окт. 1903; М и х а й л о в, И. Избрани произведения. С., 1993, с. 56.
- ⁷⁴ Работническа борба, № 14, 23 септ. 1903. За жертвите от въстанието вж.: Македония и Одринско (1893–1903). Мемоар на Вътрешната организация. С., 1904, с.162; Т о м о в, А., Г. Б а ж д а р о в. Революционната борба в Македония. Скопје, 1917, с.75; С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. I, 411–431.
- ⁷⁵ Общо дело, IV, № 1, с. 46; Работническа борба, № 10, 9 септ. 1903.
- ⁷⁶ Работническа борба, № 14, 23 септ. 1903.
- ⁷⁷ Пак там, № 8, 2 септ. 1903.
- ⁷⁸ Пак там, № 16, 30 септ. 1903. За мерките на турското правителство срещу четите на ВМОРО след Илинденско-Преображенското въстание вж. П е т р о в, Т. Въоръжената борба на ВМОРО в Македония и Одринско (1904–1912). С., 1992, 7–29.
- ⁷⁹ Ново общество, 1906, № 11, с. 973.
- ⁸⁰ Работническа борба, № 26, 4 ноем. 1903.

- ⁸¹ Пак там, № 90, 24 юни 1904.
- ⁸² Пак там, № 68, 29 апр. 1905.
- ⁸³ Пак там, № 67, 26 апр. 1905.
- ⁸⁴ Пак там, № 43, 6 ян. 1904; Т о м о в, А., Г. Б а ж д а р о в. Цит. съч., с.89 – сходна оценка за върховните.
- ⁸⁵ Ново общество, 1906, 6, с.540.
- ⁸⁶ Работническа борба, № 62, 5 апр. 1905; № 64, 12 апр. 1905.
- ⁸⁷ Пак там, № 45, 1 февр. 1905; № 58, 18 март 1905.
- ⁸⁸ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.375 сл.; ЦДИА, ф.1955, оп.1, а.е.97, л.13 – за различията между теченията.
- ⁸⁹ БИА, ф.305, а.е.173, л.29–72.
- ⁹⁰ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, 389–396.
- ⁹¹ Пак там, 417–418.
- ⁹² Ново общество, 1906. № 11, 974–975.
- ⁹³ Пак там, с.977.
- ⁹⁴ ЦПА, ф.151, оп.1, а.с.6, л.1.
- ⁹⁵ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 1, 461–462; Работническа борба, № 32, 3 дек. 1905.
- ⁹⁶ ЦДИА, ф.135, оп.1, а.е.80, л.146.
- ⁹⁷ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.463.
- ⁹⁸ ЦДИА, ф.249, оп.1, а.е.7, л.458, 462–463; Работническа борба, № 33, 10 дек. 1905.
- ⁹⁹ Ново общество, 1906, № 6, с.540.
- ¹⁰⁰ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.39, л.592.
- ¹⁰¹ Пряпорец, № 53, 13 септ. 1906.
- ¹⁰² Ново общество, 1906, № 6, с.543.
- ¹⁰³ Пак там, с.637, 646.
- ¹⁰⁴ Пряпорец, № 53, 13 септ. 1906.
- ¹⁰⁵ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, 479–484.
- ¹⁰⁶ М а к д е р м о р т, М. За свобода и съвършенство. Биография на Яне Сандански. С., 1987, 231–234.
- ¹⁰⁷ ЦДИА, ф.417, оп.1, а.е.3, л.28; ЦДИА, ф.1392, оп.1, а.е.278 – протоколите на серския окръжен конгрес.
- ¹⁰⁸ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.490.
- ¹⁰⁹ Пак там, с.491 сл.
- ¹¹⁰ Камбана, № 46, 30 ноем. 1907.
- ¹¹¹ Работническа борба, № 25, 1 дек. 1907.
- ¹¹² Н о в а к о в а, К. Печатът и личният режим на Фердинанд. С., 1975, 100–103. Тя оценява „Камбана“ като представител на крайната политическа левица в БРСДП, докато Ал. Мирков в дисертацията си твърди, че принадлежи към десницата. Възприемам мнението на К. Новакова. Това се потвърждава и от една оценка на Гр. Василев за „Камбана“ като изразител на крайните елементи по македонския въпрос (В а с и л е в, Г. Бележки на деня. С., 1991, с.37).
- ¹¹³ Камбана, № 11, 26 окт. 1907.
- ¹¹⁴ БИА, ф.305, а.е.270, л.285; С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.486.
- ¹¹⁵ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.508; М а к д е р м о р т, М. Цит. съч., с.248; П а с к о в, Р. Борис Сарафов. – ВИС, 1992, № 2–3, с.201.
- ¹¹⁶ Камбана, № 46, 31 ноем. 1907.
- ¹¹⁷ Работническа борба, № 25, 1 дек. 1907.
- ¹¹⁸ Пак там.
- ¹¹⁹ Работническа борба, № 28, 12 дек. 1907.
- ¹²⁰ Пак там, № 26, 5 дек. 1907.
- ¹²¹ Пак там, № 28, 12 дек. 1907.
- ¹²² Камбана, № 46, 31 ноем. 1907; № 47, 1 дек. 1907.
- ¹²³ Работническа борба, № 27, 8 дек. 1907.
- ¹²⁴ Камбана, № 48, 2 дек. 1907; П о п о в, Ж. Цит. съч., с. 121.
- ¹²⁵ Вечерна поща, № 987, 5 дек. 1907.
- ¹²⁶ Камбана, № 50, 4 дек. 1907 (чувства се влиянието на Кр. Раковски и от по-ранни статии. Всъщност двамата са роднини и поддържат контакти. Кр. Станчев е сестрин син на Кр. Мирски, а с Кр. Раковски са братовчеди). БИА, ф.14, а.е.4889, л.1521, л.1527.
- ¹²⁷ Камбана, № 58, 12 дек. 1907; О м а н о в а, Р. Второто народнолиберално правителство и сръбската пропаганда в Македония. – ВИС, 1986, № 6, с.108; П о п о в, Ж. Цит. съч., с.141.
- ¹²⁸ Камбана, № 82, 8 ян. 1908.
- ¹²⁹ Пак там, № 65, 19 дек. 1907.

- ¹³⁰ Пак там, № 126, 20 февр. 1909; № 235, 9 юни 1908.
- ¹³¹ Пак там, № 84, 10 ян. 1908.
- ¹³² Пак там, № 85, 11 ян. 1908.
- ¹³³ Пак там, № 86, 12 ян. 1908.
- ¹³⁴ Пак там, № 130, 25 февр. 1908.
- ¹³⁵ В а с и л е в, Г. Македония и младотурската революция. С., 1908, 20–23.
- ¹³⁶ Пак там, 46–49.
- ¹³⁷ Пак там, 28–29.
- ¹³⁸ Пак там, 36–41.
- ¹³⁹ Ново общество, 1906, № 1, 72–73.
- ¹⁴⁰ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т.2, с.511.
- ¹⁴¹ ЦДИА, ф.1955, оп.1, а.е.6, л.351.
- ¹⁴² ЦПА, ф.367, оп.1, а.е.75, л.4.
- ¹⁴³ Камбана, № 122, 17 февр. 1908; № 221, 31 май 1908.
- ¹⁴⁴ ЦДИА, ф.1955, оп.1, а.е.6, л.353.
- ¹⁴⁵ Камбана, № 135, 1 март 1908.
- ¹⁴⁶ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.550.
- ¹⁴⁷ М а к д е р м о р т, М. Цит. съч., с.268.
- ¹⁴⁸ Работническа борба, № 52, 2 апр. 1908; С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т.2, 559–565.
- ¹⁴⁹ Камбана, № 154, 20 март 1908; П а н д е в, К. Четническият институт на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. – ИИИ, 24, 1979, 72–94.
- ¹⁵⁰ Илинден, № 35, 31 март 1908.
- ¹⁵¹ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40; л.124.
- ¹⁵² ЦДИА, ф.1508, оп.1, а.е.479, л.20.
- ¹⁵³ Работническа борба, № 3, 23 авг. 1908.